Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences
e-ISSN: 2149-4894

Cilt/Volume: 28 • Sayı/Issue: 1 • Mart/March, 2026: 93-108
Araştırma Makalesi / Research Article

İnşaatın Siyaseti: 17. Yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünde Hristiyanların Kutsal Mekanlarında Yapı İzinleri

The Politics of Construction: Building Permits in Christian Sacred Sites in the 17th Century Ottoman Jerusalem

Dr. Öğr. Üyesi Gülcan AVŞİN GÜNEŞ[1]

Süreç/History
Geliş/Submitted: 24/11/2025
Kabul/Accepted: 06/02/2026
Yayın/Published: 25/03/2026

İntihal/Plagiarism
Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması / Competing Interests
Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author(s) declares that have no competing interests.

Telif Hakkı/Copyright
© By Author (s) | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz
Bu makale, 17. yüzyılda Osmanlı Kudüs'ünde Hristiyanlara ait kutsal mekanlarda gerçekleştirilen inşa ve tamir faaliyetlerini, yapı izinleri üzerinden mekanın yönetimi ve Osmanlı devlet politikasının yerel düzeydeki yansımaları bağlamında incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, bu izinleri mimarî ve teknik işlemlerden ibaret saymayıp kutsal mekanın sınırlarının, kullanım biçimlerinin ve sürekliliğinin Osmanlı idaresi tarafından nasıl tanımlandığını ve denetlendiğini ortaya koymaktır. Makale, mekanın kutsal, sembolik ve toplumsal olarak üretildiğini vurgulayan kuramsal yaklaşımları, tarihsel bağlamı açıklayıcı bir çerçeve olarak kullanmakta; bu kavramları sınamaktan ziyade, belge temelli analize kavramsal bir dil kazandırmayı hedeflemektedir.
İnceleme; merkezî idare kararlarının yerel düzeydeki dolaşımını izlemeye imkân veren mühimme defterleri ile bu kararların uygulama safhasını belgeleyen Kudüs şer'iyye sicillerine dayanmaktadır. Bu doğrultuda yöntem; izin süreçlerinin işleyişini, taleplerin gerekçelendirme biçimlerini ve denetim mekanizmalarını her iki kaynak türü üzerinden eş zamanlı ve bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmeye odaklanmaktadır.
Belgeler, inşa ve tamir taleplerinin çoğunlukla kadim kullanım, zaruret ve mevcut düzenin korunması gibi gerekçelerle dile getirildiğini göstermektedir. Bu açıdan izinler kutsal mekanların fiziki devamlılığını sağlarken, cemaatler arası ilişkileri ve yerel müdahaleleri sınırlayan bir idarî araca işaret etmektedir. Çalışma, Osmanlı Kudüs'ünde yapı izinlerini, kutsal mekanın idaresine ilişkin kararların alındığı, müzakere edildiği ve uygulamaya aktarıldığı özgül bir uygulama olarak ele almakta, erken modern dönemde mekan, iktidar ve düzen arasındaki ilişkilere dair temkinli bir okuma önermektedir.
Anahtar Kelimeler: Osmanlı yönetimi, Kudüs, Kutsal mekanlar, Yapı izinleri, Gayrimüslimler, Statüko.

Abstract
This article examines construction and repair activities carried out at Christian sacred sites in the 17th-century Ottoman Jerusalem through the framework of building permits, with particular attention to the governance of space and the local articulation of Ottoman state policy. Its main aim is to move beyond viewing these permits as purely architectural or technical procedures and to show how the boundaries, modes of use, and continuity of sacred spaces were defined and supervised by the Ottoman administration. Drawing on theoretical approaches that emphasize the sacred, symbolic, and social production of space, the study employs these perspectives as an interpretive lens rather than as concepts to be tested, seeking instead to provide a conceptual language for a document-based historical analysis.
The study is based on mühimme registers, which allow for tracing the circulation of central administrative decisions at the local level, alongside the Jerusalem sharia court records that document the implementation of these decisions in practice. Methodologically, it focuses on the functioning of permission procedures, the ways in which requests were justified, and the mechanisms of supervision, by reading these two types of sources simultaneously and in relation to one another.
The documents indicate that construction and repair requests were commonly framed through references to long-established use, necessity, and the preservation of the existing order. Within this context, building permits served to secure the physical continuity of sacred spaces while operating as an administrative instrument that regulated communal relations and limited local intervention. By approaching building permits as a distinct practice through which decisions concerning the governance of sacred space were formulated, negotiated, and enforced, the article offers a cautious reading of the relationship between space, authority, and order in early modern Ottoman Jerusalem.
Keywords: Ottoman administration, Jerusalem, Sacred sites, Building permits, Non-Muslims, Status quo.

Atıf için (*to cite*): Avsin-Güneş, G. (2026). İnşaatın siyaseti: 17. Yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünde Hristiyanların kutsal mekanlarında yapı izinleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 28*(1), 93-108. https://doi.org/10.32709/akusosbil.1829405

[1] Bartın Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bartın/Türkiye, agunes@bartin.edu.tr

Giriş

Erken modern dönemde mekan, bugünkü anlamıyla nötr ve teknik bir yüzey değil, kutsal bir hiyerarşinin parçası olarak algılanmaktaydı. Foucault'ya göre modern çağın "sonsuz, homojen ve ölçülebilir uzam" anlayışı ortaya çıkmadan önce, mekan niteliksel ve dikey bir düzen içinde kavranmaktaydı: yüce olan gökte, dünyevî olan yeryüzünde, lanetli olan ise yerin altında konumlanıyordu. Bu kozmik tasavvurda kutsal yerler, göksel düzenin yeryüzündeki izdüşümleri olarak kabul edilmekteydi; bu nedenle bir mabedin kapısı, duvarı ya da kubbesi yalnızca mimarî unsurlar değil, kutsal eksenin maddi tezahürleri olarak anlamlandırılmaktaydı (Faubion, 2001, 321–322). Bu durum, kutsal mekanlara yönelik her türlü fizikî müdahaleyi, sıradan bir inşa faaliyeti olmaktan çıkararak epistemik ve teolojik bir anlam boyutuna taşımaktaydı.

Bu mekan tahayyülünün somutlaştığı Kudüs, erken modern dönemde önemli bir örnek sunmaktadır. Galileo ile başlayan evreni matematikselleştirme çabalarına rağmen 17. yüzyılın başlarında Kudüs hala farklı inançların, hafızaların ve iktidar iddialarının kesiştiği bir sahne durumundaydı ve hem gündelik hayatın içinde hem de ondan ayrışan mahiyetiyle "heterotopik" bir karakterde idi (Foucault, 2008). Lefebvre'nin mekanın toplumsal üretimine dair yaklaşımıyla birleştiğinde, Kudüs'teki bu kutsal alanları, toplumsal ilişkilerin ve iktidar stratejilerinin sürekli yeniden üretildiği sahneler olarak tasvir etmek mümkündür (Lefebvre, 1984). Buna ilave olarak "toplumsal uzam" kavramıyla vurgulandığı gibi, fiziksel mekan üzerindeki tasarruf yetkisi, sembolik iktidarın en görünür biçimidir (Bourdieu, 1984). Kudüs, Hz. İsa'nın yaşamına atfedilen anlatılar etrafında erken dönemlerden itibaren hem Hristiyan cemaatler arası rekabetin hem de devletin egemenlik iddialarının mekansallaştığı bir sahneye dönüşmüştür. Bölgedeki kutsal yerler, özellikle Kudüs'teki Kamame Kilisesi ile Beytüllahim'deki Yeniden Doğuş Kilisesi kutsal coğrafya algısının en temel argümanlarıdır (Peri, 2001; Taylor, 1993; Kramer, 2008). Bu sebeple Osmanlı bürokrasisinin bir kilise tamiri veya inşası için verdiği izin, kutsal coğrafyayı düzenleyen, sınırları belirleyen ve toplumsal dengeyi koruyan siyasî bir idare aracıdır.[2]

Mevcut literatür, Kudüs'te Hristiyan mekanlarının inşaat ve tamir izinlerini başlı başına, bütünlüklü bir tema olarak ele almaktan ziyade, bu meseleyi farklı tartışma eksenleri içinde dağınık biçimde işlemektedir. Oded Peri'nin statüko meselesine odaklanan çalışması, Hristiyanlara ait kutsal yerlerin Osmanlı idaresi altında nasıl bir hukukî ve siyasî düzene oturduğunu gösteren istisnaî bir örnek teşkil etmektedir (Peri, 2001); Yavuz Ercan'ın, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ndeki konumunu çok boyutlu biçimde ele alan öncü çalışmaları, zimmî statüsünün hukukî ve toplumsal yapısını çizerek, inşaat izni gibi pratiklerin hangi normatif zeminde mümkün hâle geldiğini kavramamıza imkân verirken (Ercan, 1988; 2001), Kemal Beydilli'nin inşaat izin prosedürünü Osmanlı belgelerinin dili üzerinden takip eden bildirisi, bu düzlemin bürokratik ve terminolojik iç mantığını görünür kılmaktadır (Beydilli, 2000). Kamame Kilisesi'ni merkeze alan ve özellikle 18. yüzyıldan sonra yoğunlaşan statüko tartışmalarını konu edinen geniş literatür, Hristiyan cemaatler arasındaki rekabeti, Avrupa diplomasisini ve Osmanlı merkezinin denge siyasetini öne çıkarırken; Yasemin Avcı ve Ömür Yazıcı Özdemir, bu birikimi günümüze kadar uzanan bir hikâye içinde yeniden okuyarak, statüko rejiminin geç Osmanlı ve mandater dönemlere sarkan uzun süreli etkilerini ortaya koymuştur (Avcı ve Yazıcı Özdemir, 2019). Muhammed Ceyhan'ın 19. yüzyılda gayrimüslimlerin inşaat pratiklerine odaklanan çalışması, Tanzimat sonrası dönemde inşa faaliyetlerinin nasıl yeniden tanımlandığını ve zimmî statüsünün mekansal tezahürlerinin nasıl dönüştüğünü göstererek önemli bir boşluğu doldurmaktadır (Ceyhan, 2016). Marc

[2] Kamame (Kıyamet) Kilisesi'nin kubbe tamirinin, inşaat izinleri konusunda ön plana çıkmasının ve nüfuz mücadelesinde öne geçmenin göstergesi sayılmasının litürjik bir sembol olmasıyla ilgisi bulunmaktadır. Kamame Kilisesi Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Golgotha Tepesini ve mezarını (Anastasis Rotunda) içermektedir. Bu mezarın üzerindeki kubbe (Anastasis Dome), erken Hristiyan mimarisinde Hz. İsa'nın dirilişinin göksel-mekânsal karşılığı olarak tasarlanmıştır. "Anastasis" kelimesi zaten Yunanca "diriliş" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kubbe, göğe yükseliş ve dirilişin bir uzantısı olarak, Hz. İsa'nın ölümden sonra tanrının huzuruna yükselişini temsil etmektedir. Bu anlam, 4. yüzyılda Konstantin döneminde inşa edilen ilk rotunda planından itibaren bilinçli olarak kurulmuştur. Hac ritüellerinde hacılar kubbenin altına girerek "diriliş mekânına" ulaşmış sayılmaktadır. 12. yüzyılın hacı anlatılarında kubbenin altına girmek "Christus resurrexit" (Mesih dirildi) ilahisinin söylendiği anla özdeşleştirilmiştir. Dolayısıyla kubbenin fiziksel varlığı, diriliş mucizesinin mekânsal kanıtı olarak kabul edilmiştir. Osmanlı döneminde bile Rum ve Latin kaynakları kubbe onarımını "renewal of the holy tomb" veya "restoration of the resurrection" terimleriyle betimlemiştir. 1719'daki Fransisken onarımına ilişkin Vatikan belgelerinde "*restitutio sacrae resurrectionis domus*" (kutsal diriliş evinin iadesi) ibaresinin geçmesi sonraki dönemde de kubbenin dirilişin yeniden görünür kılınması olarak algılandığını göstermektedir (Biddle, 1999, s. 35-42, 69-72; Ingrand-Varenne, 2024, s. 258). Dolayısıyla Hristiyanlık için bu kadar önemli bir olayı fiziksel boyutta tamirle yeniden sağlamak tüm Hristiyan kiliseleri için ayrıcalıktan öte açık ara üstünlük göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır.

David Baer'in 17. yüzyıl İstanbul'unda gayrimüslimlere yönelik politikaları mekan, temsil ve şiddet ekseninde incelediği çalışmaları (Baer, 2004; 2008) yanında, Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinde Hristiyanların inşaat faaliyetlerini, Osmanlı zimmî politikası bağlamında alan kimi araştırmalar ilginç değerlendirmeleri gündeme getirmektedir (Gradeva, 2006; Kursar 2017; Rembeci, 2021). Daha çok 17. yüzyıldaki Osmanlı tavrını ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmaların sorguladığı hususların bütüncül ve anlamlı bir değerlendirmesi için Rifat Abou al-Haj'a müracaat etmek faydalı olabilir (Abou al-Haj, 2005). Özellikle vakıflar etrafında şekillenen mekansal uygulamalar bağlamında gayrimüslimlerin inşaat meselelerine açıklık getiren Kenan Yıldız'ın çalışması ise zikredilmeye değerdir (Yıldız, 2012). Böylece, farklı dönemlere ve coğrafyalara yayılmış bu çalışmalar birlikte okunduğunda, Kudüs'te Hristiyan mekanlarının inşaat izinleri etrafında gelişen siyasal, hukukî ve sembolik hadiselerin, henüz monografik düzeyde ele alınmamış olsa da imparatorluk ölçekli bir tartışmanın merkezinde yeniden değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır.

Bu çalışma, Kudüs'teki kutsal mekanlara yönelik statüko meselesinin uluslararası bir diplomasi krizine dönüşmesinden önceki kesite, 17. yüzyıla odaklanmaktadır. Makalenin temel amacı; Osmanlı merkezî ve yerel idaresinin Hristiyan kutsal alanlarındaki yapı faaliyetlerini hangi idarî mantık ve kurumsal mekanizmalar çerçevesinde düzenlediğini ortaya koymaktır. Çalışmanın sınırları, makalenin hacmi ve odak noktası gereği, yabancı devletlerin müdahalelerinden ziyade Osmanlı idarî sisteminin kendi iç işleyişiyle sınırlandırılmıştır.

Yöntem

Çalışmanın birincil kaynaklarını, Filistin Vakıflar Bakanlığı Ebu Dis Arşivi'nde muhafaza edilen 176 numaralı (1669-1671) ve 190 numaralı (1688-1690) Kudüs Şer'iyye Sicilleri ile bu tarihlere tekabül eden, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) Mühimme Defterleri oluşturmaktadır. Söz konusu sicillerin seçilme nedeni, 17. yüzyılın ikinci yarısında kutsal mekanlar üzerindeki cemaatler arası rekabetin ve buna bağlı tamir taleplerinin yoğunlaştığı kayıtları ihtiva etmeleridir. Metodolojik olarak, Mühimme kayıtlarındaki merkezî fermanlar ile bunların sicillerdeki yerel tescilleri bir içerik karşılaştırması yapmak için değil; merkezî iradenin yerel düzeye aktarım süreçlerini ve bürokratik dolaşımın işleyişini göstermek amacıyla eş zamanlı olarak değerlendirilmiştir.

Belgeler, bir taraftan yapı izni taleplerinin hangi gerekçelerle ve nasıl bir söylem dili üzerinden dile getirildiğini, yerel sorunları ve sürece dâhil olan aktörleri görünür kılarken; diğer taraftan merkezî idarenin bu taleplere hangi idarî çerçevede karşılık verdiğini ve izin süreçlerini nasıl düzenlediğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı merkezî ve yerel idaresi arasındaki işleyişin sürekliliğini ve kurumsal bütünlüğünü anlamaya imkân vermektedir.

Bu çerçevede yapı izinleri, kutsal mekanların devamlılığını, sınırlarını ve kullanım biçimini düzenlemeye yönelik bir yönetim pratiği olarak ele alınmış; inşa ve tamir taleplerinin kabulü ya da reddi, bu süreçlerin mali boyutu ve mekanın korunmasına ilişkin Osmanlı tavrı, belge temelli bir analizle değerlendirilmiştir. Çalışma, mekana ilişkin teorik kavramları açıklayıcı bir çerçeve olarak kullanmakta; bu kavramları Osmanlı tarihsel şartlarında test etmeyi değil, belge temelli analize kavramsal bir dil kazandırmayı amaçlamaktadır.

Bu kavramsal zeminin 17. yüzyıl Kudüs'ündeki pratik karşılıklarını anlayabilmek ise, öncelikle kentin imar rejimini belirleyen yerleşik hukukî ve siyasal mirasın incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

1. Yapı İzinlerinin Siyasal ve Hukukî Zemini

Osmanlı idaresinin Kudüs'teki Hristiyan kutsal mekanlarına yönelik tasarrufları, tesadüfi idarî kararlar olmayıp kökleri İslam hukukunun klasik yorumlarına dayanan normatif bir sürekliliğin parçasıdır. Bu doğrultuda Müslüman yöneticiler, fetihten itibaren başta Kamame Kilisesi olmak üzere Kudüs ve Beytüllahim'deki mekanların çok cemaatli yapısını ve kullanım biçimlerini düzenleyen bir rol üstlenmişlerdir (Peri, 2001). Aslında Kudüs'teki kutsal yerlerin idaresi, Osmanlı Devleti için yeni bir mesele değil; 638 yılından itibaren şekillenen dârü'l-İslâm hukukunun ve zimmî statüsünün mekansal bir tezahürüdür. Buna göre fethedilen ülkelerdeki gayrimüslimler İslam devletinin zimmet hukukuna göre ana gövdeye eklemlenmişlerdir. Hz. Muhammed'in ve Hz. Ömer'in gayrimüslimlere yaklaşımı ve bunun sonucunda verilen ahidnâmeler belirleyicidir. Osmanlı sultanlarının da Kudüs'teki gayrimüslim varlığını yönetmede Eyyubî ve Memlük tavırlarının devamı niteliğinde bir duruş

sergilediklerini, Kudüs'ü bir İslam şehri olarak kimliklendirmeye önem vermekle birlikte gayrimüslim hafızasının kutsallarını silmeye çalışmadıklarını söylemek mümkündür.[3]

Zaten Osmanlı sultanlarının fetih yöntemleri, fethedilen yerin en büyük kilisesini camiye çevirdikten sonra diğerlerini korumak ve zimmî statüsündeki gayrimüslim halka verdiği ahidnâme uyarınca ibadet özgürlüğünü gerçekleştirecek ortamı sağlamaktı (İnalcık 1969). Kudüs'ün ilhakında da aynı usul uygulanmıştır. Bu hususta Osmanlıların şer'î dayanakları yine Hz. Peygamberin ve Hz. Ömer'in gayrimüslimlere verdiği kabul edilen ahidnâmelerdi.[4]

Hz. Muhammed'in Medine Sözleşmesi zimmîlik veya ehl-i kitap statüsünden önce birlikte yaşama ve korunma hukukunun kurulduğunu gösteren ilk belge olması bakımından çok önemlidir. Hatta Muhammed Hamidullah bu belgeyi tarihteki ilk anayasa olarak tanımlamıştır. İslam devletinin toplumu düzenlemesi, Yahudileri ve diğer grupları İslam devletinin siyasî birliği altında birleştirmesi yani farklı dinlerin aynı toplumun parçası olarak tanımlaması ile güvenliklerinin yanı sıra diğer haklarının garanti altına alınması yönleriyle dikkat çekmektedir. Özellikle çatışma çözümü açısından bu belge, dünyadaki ilk yasal arabuluculuk örneği olarak da yorumlanmaktadır (Hamidullah, 2022, s. 195-220; Ishak ve Bin-Ab Aziz, 2022).

Kudüs'e dair Osmanlı Arşivi'nde (BOA) korunan nüsha (KLS-8, s. 5; Yekeler, 2019, s. 58-59), Ömer emannâmesinin Kudüs patriğine hitaben düzenlenmiş bir versiyonu olarak sunulmaktadır; metin, resmî olarak Hristiyan önderler ile kutsal mekanların resmî koruma altında olacağını ve karşılığında yalnızca cizye ödenmesinin öngörüldüğünü belirtmektedir. Ancak bu belgenin tarihsel kimliği ve metnin özgünlüğü hakkında farklı görüşler bulunmaktadır: bazı araştırmacılar metnin sonraki dönemlerde yerel aktörlerin taleplerini yansıtacak biçimde düzenlenmiş olabileceğini öne sürmektedir (Fayda, 1989, s. 177, 181; KLS-8, s. 5). Hz. Ömer'in, fethinde bulunduğu tek şehir olan Kudüs'te, 637 yılında, kendi eliyle yazdığı ve Patrik Sofroniyos (I. Sophranius) (634-638) nezdinde Rumlara verdiği rivayet olunan bu ahidnâmede esas olarak diğer şehirlerdekinden farklı bir husus yoktur: can, mal ve kiliselerinden emin olacakları, kimsenin bunları tahrip etmeyeceği veya ellerinden almayacağı, kiliselerde oturulmayacağı, müştemilatıyla beraber kiliselerin ve haçların korunacağı, azaltılmayacağı garanti edilmiştir. Bizanslılarla birlikte şehirden gitmek isteyenler de ayrılıncaya kadar kilise, haç ve mallarıyla İslam devletinin koruması altındadır. Bazı kaynaklar buna Yahudilerin Kudüs'te ikametine izin verilmediğini de ilave etmektedir ancak bu konu açık değildir (Fayda, 1989, s. 144-147).

Kiliseler ile ilgili olarak, Şam, Humus gibi bölgenin diğer şehirlerinde fatihlerin verdikleri ahidnâmelerde yer aldığı rivayet olunan maddelerden biri kiliselerin yarısına veya dörtte birine, mescit olarak kullanma maksadıyla Müslümanlarca el konulacağı hususu ise de bunun fetih ile kaçanların boşalttığı yerlere veya o sırada şehir dışında olmalarından dolayı boş bulunan mekanlara Müslümanların yerleşmesi ile ilgili olduğu da ihtimal olarak zikredilmektedir (Fayda, 1989, s. 138-143). Asıl "eş-Şuhûdu'l-Ömer" veya "Ömer Ahidnâmesi" olarak zikredilen belge ise ibadethanelerin durumu ve inşaatlar hakkında daha fazla madde içermektedir. Şehirde ve çevresinde yeni manastır, kilise, patrik evleri ve keşişhaneler inşa edilmeyeceği, harap olanların özellikle Müslüman mahallesinde ise tamir edilmeyeceği, kiliselere Müslümanların gece gündüz girişine mani olunmayacağı, kiliselerin kapılarının seyyahlara ve yolculara açık olacağı ve Müslüman yolcuların üç gün barındırılacağı, casusların, düşmanların kiliselerde ve Hristiyan evlerinde saklanmayacağı, ayinlerin açıkta ve yüksek sesle yapılmayacağı, çanların yüksek sesle çalınmayacağı, Müslümanların evlerinin içine bakılmayacağı gibi detaylandırılmış kurallar asıl ahidnâmeye ekleme yapıldığını düşündürmektedir. Bu belgenin Suriye (Şam) Hristiyanlarınca Hz. Ömer'e yazılmış bir mektuba dayandığı, kendisinin verdiği ahidnâme olmadığı iddia edilse de araştırmacılar tarafından sıklıkla orijinalliği sorgulanmadan kullanıldığı görülmektedir (Fayda, 1989, s. 178-179).

Fatih Sultan Mehmed'in gayrimüslim politikasını uygulamaya koyduğu ve bu sebeple "Millet sistemi" olarak sıkça dillendirilen yaklaşımını[5] sergilediği İstanbul'un yeniden yapılandırılması meselesinde ibadethaneler için izlenen yol önemlidir. Fatih'in Galatalı Cenevizlilerin zimmî statüsünde

[3] Kamame Kilisesi tarihte yalnız bir kez, 1009 yılında Mısır'da hüküm süren Fatımi halifesi al-Hâkim bi-Emrillah (996-1021) tarafından Remle valisi Yaruk'a tahrip ettirilmiştir (Biddle, 1999, s. 72-73; Peri, 2001, s. 65-67).

[4] İslam'ın ehl-i kitaba yaklaşımının İslam'ın müsamaha ruhundan kaynaklandığı yönündeki değerlendirme ve gelişen ilişkilerin seyri ve zimmet politikasının peygamber zamanındaki ilk uygulamaları için bkz. Aydın, 1985.

[5] Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim unsurlarıyla kurduğu kurumsal ilişkiyi özellikle klasik dönemde Runciman paradigmasıyla "millet sistemi" olarak adlandırmanın bazı sakıncaları son araştırmalarda sık sık dile getirilmektedir. (Runciman, 1968; Braude ve Lewis, 1982; Braude, 1982; Çolak, 2015).

sisteme kabullerini resmileştiren 1453 ve 1463 tarihli ahidnâmesinde "...ve kilisaları ellerinde ola, âyînlerince okıyalar, amma çan ve nâkûs çalmayalar ve kilisaların alup mescid itmeyem. Bunlar dahî yeni kilisa yapmayalar" denilerek Galatalıların kiliselerinin camiye çevrilmeyeceği ama onların da yeni kilise inşa etmeyeceği vurgulanıyordu (İnalcık, 1998, s. 276-277, 284; Şakiroğlu, 1981, s. 218-223; Bulunur, 2010, s. 67, 80-81). Bu doğrultuda Fatih'in Kudüs'ün Osmanlı Devleti'ne ilhakından önce Rum Patriği Atnasyos'a (V. Athanasius) (1452-1460) verdiği ahidnâme, Osmanlıların sınır ötesi etkinliği ve Hristiyan kiliseleriyle bağlantıları bakımından da incelenmeye değerdir. Bu ahidnâmesiyle 862 (1457-58) yılında Kamame ve Yeniden Doğuş Kilisesi ve diğer kilise ve manastırların, namazgah ve ziyaretgahların Hristiyanların tasarrufunda olduğunu, kendilerine müdahale edilmemesini, Hz. Ömer ahidnâmesiyle başlattığı geçmiş referansıyla kabul etmiştir (AE.SMMD.II. 1/22; KLS-8, s. 6; Yekeler, 2019, s. 60-61; Hattox, 2000).

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ün ilhakı ile birlikte Rum ve Ermeni patriklerine verdiği ahidnâmeler ise kiliseler hakkındaki tasarrufu yönüyle Fatih Sultan Mehmed'in ahidnâmelerinin devamı niteliğindedir. Rum Patriği Atalya ve Ermeni Patriği III. Serkis'e verdiği ahidnâme böyledir. Daha sonra benzer şekilde Kudüs'teki gayrimüslimlere verilen ahidnâmelerde ibadethanelerin durumu hakkındaki hükümlerde bu sayılan belgeler belirleyici olmuştur. Bu bakımdan, Osmanlı sultanlarının geleneğe yaptıkları vurgu ve içinde bulunulan durumun gerekleri daima şer'î meşrulaştırma ile beraber düşünülmelidir (Ercan, 1988, s. 15-16, Avşin-Güneş, 2025; Emecen, 2012).

Hristiyanlara verilen tüm izinlerde fetvâ mecburiyeti bulunmakta olup (Beydilli, 2000, s. 260) fermanlar yukarıdaki referanslar göz önünde bulundurularak, geleneğe gönderme yapılarak ve fetvâlar eşliğinde veriliyordu. Örneğin kilisenin hangi malzeme ile tamir edileceği gibi hususlarda fetvâlar açıklayıcı olabiliyordu.[6] Müslümanların müdahalelerini önleme ve Hristiyanları koruma babında fetvâların verilmesi önem taşımaktaydı. Bunların bir kısmı inşaatlarla ilgili genel kurallara göre veriliyordu.[7] Örneğin *Behcetü'l-fetâvâ*'dan bir fetvâda Müslüman birinin ücretle bir kilise inşasında çalışmasının haram olup olmayacağı, aldığı ücretin helal sayılıp sayılmayacağı şeklinde ortaya konmuş mevzu, müsbet olarak cevaplanmıştır (Düzenli, 2015, 89). Bazı fetvâlar ise doğrudan Kudüs'teki kiliseler için verilmiş özel fetvâlardı ve örneğin Kamame'de ibadet mahalleri için yapılacak inşaat ve diğer uygulamalarla ilgili olarak cemaatlerin birbiriyle tutuştukları anlaşmazlıkları konu alıyordu.[8]

Görüldüğü üzere her halükârda kararlar, mevcut düzenin korunarak yeni anlaşmazlıkların önüne geçilmesini amaçlıyordu. Bu nedenle inşaat izinleriyle ilgili hususların meşruluğunun anlaşılmasına çok büyük önem veriliyordu. Hem teknik ölçümlerin yapılması, çizimlerin incelenmesi, eski arşiv kayıtlarına müracaat edilmesi ve şahitlerin dinlenmesi, hem de Hz. Peygamberden itibaren şer'î geleneğin ve hukukî dayanağa uygunluğun araştırılması önem taşıyordu.

Deyr-i Musallebe veya Deyr-i Sâlîb olarak belgelerde zikredilen Kutsal Haç Manastırı[9] ile ilgili üç yüz yıldır devam ettiği belirtilen mesele bu konuda önemli bilgiler sağlamaktadır. Manastırda mescit veya minare olduğu iddiasıyla sürekli gündeme gelen sorunla ilgili hüccetlerin, evâmir-i şerîfenin, sicilde yazılı olan kararın incelenmesi, divânda mahfuz ahkam kaydına müracaat edilmesi, şahitlerin dinlenmesi, yeni keşif yapılması neticesinde hüccetlerin yenilendiği ve yeni fermanın verildiği

---

[6] "Sual: Bir kenîse-i kadîme harâbe müşrif olub bâ-emr-i sultânî zimmîler tamîr itdüklerinde kenîsenin harâbe müşrif olan kârgîr kubbelerine ke'l-evvel kârgîr itmeyüb ağaç ile binâ itdüklerinde hâlen binâ itdükleri keyfiyyet teşyîden ve ahkâmen ve i'tibâren keyfiyyet-i ûlâdan dûn iken ehl-i örf ta'ifesi mücerred 'tarz-ı kadîmine mugâyir itdinüz' deyu zimmîleri tecrîme kâdir olurlar mı? El-Cevâb: Olmazlar (Düzenli, 2015, s. 80).

[7] Müslümanlarla gayrimüslimleri karşı karşıya getiren bu gibi davaları değerlendirirken bu dönemde Kadızadeli taassubunun yükselişte olmasının, gayrimüslimlere karşı tavrın sertleşmesi şeklinde kendini göstermiş olduğu iddia edilmiştir. Kadızadeliler hareketinin toplumda gayrimüslimler veya kadınlar gibi grupların olumsuz etkilendiği bir ahlaki ortam kurduğunun savunulduğu çalışmalar için bk. Baer, 2004, 159–181; Zilfi, 1986, 251–269. 17. yüzyılın Kadızadeliler ile bağlantılı olarak "dini fanatizm" ile yaftalanmasını doğru bulmayarak bu hareketin ulema çevrelerinde tartışma dinamizmini artırmakla olumlu etkileri olduğunu savunan tez için bk. El-Rouayheb, 2008. Ayrıca Kadızadeli hareketini normların yeniden kurulması ile ilgisini tartışan çalışması için bk. Öztürk, 1981.

[8] "Sual: Tâife-i Nasarânın Kuds-i Şerîf'de olan Kumâme'sinde bir mekâna hizmet itmek kadîmü'l-eyyâmdan tâife-i Frenk'e mahsûs olub mekân-ı mezbûrede lâzım olan imâret mühimmâtını ve içinde yakılan mumları mezbûrlar eliklemek mu'tâd iken hâlen sâir cinsden tâife-i Nasarâ ol mekânda başka imâret ve hizmet ihdâs itmek murâd itdüklerinde tâife-i Frenk râzı olmayub beynlerinde âhiri kıt'âle müeddi' olur fitne ve fesâd zâhir olsa hizmet-i mezbûrede kadîm olanları 'alâ-hâlihî ibkâ olunub şer'an zuhûr-ı fitne olur emr ihdâsına tâife-i sâniyye men' ve nehy olunur mu? El-Cevâb: Hâkime umûmen münkerâtı men' ve nehy itmek lâzımdır. Husûsan âyin-i küfr-i izhâr ve ihdâsdan" (Düzenli, 2015, s. 89).

[9] Haç Vadisi'nde yer alan bir kilise olup, Hz. İsa'nın gerildiği çarmıhın yapıldığı ağacın büyüdüğü yerde kurulduğundan önemlidir (Colbi, 1988, s. 73).

görülmektedir. Rum ve Gürcü ruhbanına eşraftan bazı kişilerin ve ehl-i örf tâifesinin zulmetmeye devam etmesi üzerine tekrar şikâyet istenmediği özellikle belirtilmişti. İnceleme için Şam valisinin, bir mübaşirin, mütevellinin görevlendirilmesi ayrıca önemlidir.[10] Beytüllahim'de (1082) 1671'de Yeniden Doğuş Kilisesi'nin Rumlar tarafından tamiri sırasında Müslümanlarla Hristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlıkta böyle bir durum ortaya çıkmıştı. Kadı efendinin merkezden çok sert bir şekilde uyarıldığı ve aslına uygun tamirin gerçekleşmesi için bu konudaki hatanın düzeltilmesinin emredildiği kayıtta, keşfin detayları da anlatılmıştı. Süreç içinde Kudüs'teki mimarlar ocağının başındaki Ahmed Ağa ve beraberindekilerin yaptığı keşifle binanın eski durumu ile restorasyon sonraki durumunun tek tek incelendiği ve işin içinden çıkılamadığı için yarı yıkık olan kilisenin eski halinin Kudüs halkının sorgulanmasıyla ortaya çıkarılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu arada ulemanın görevlendirildiği ve Hristiyanların çatının yapımında yanlış bir yönlendirme yapıp yapmadıklarına dair halkı sorguladıkları da ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Hristiyanların Yeniden Doğuş kilisesindeki hakları mevzuunun ele alındığı ve Müslümanların da ibadet yeri olan bu yapıdaki Hristiyan müdahalesi tartışıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim şeyhülislam fetvâsına başvurularak eski Memluk uygulamalarına bakıldı (Peri, 2001, s. 93-94) ve Memluk hükümdarı Çakmak'ın 1452'de Hristiyanların bu kilisenin içine diktikleri yeni yapının yıkılmasını emredişi üzerinde duruldu.[11]

Tüm bu örnekler göstermektedir ki Osmanlı yönetimi için Kudüs ve Beytüllahim'deki Hristiyan kutsal mekanlarının idaresi, geçmişten devralınan hukukî düzenin, şer'î meşruiyetin ve toplumsal dengenin birlikte korunmasını hedefleyen bir yönetim pratiğiydi. İnşaat ve tamir izinleri bu bağlamda, kutsal mekanların fiziki sürekliliğini sağlarken aynı zamanda cemaatler arası rekabeti denetleme, yerel ve merkezî otoriteyi uyumlu kılma ve "eskiden olduğu gibi" ilkesine dayalı statükoyu muhafaza etme işlevi görüyordu. Dolayısıyla yapı izinleri, Osmanlı'nın Kudüs'te kutsallığı yönetme biçiminin hem hukukî hem de siyasî araçlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır.

2. Talebin İnşası: Söylem ve Meşruiyet

Kudüs'te Hristiyanlara ait kutsal mekanlarda gerçekleştirilecek her türlü inşa ve tamir faaliyeti, daha en başından itibaren belirli bir söylemsel ve kurumsal çerçeve içinde talep edilmek zorundaydı. Arzuhaller, yalnızca bir ihtiyacın bildirilmesi değil, aynı zamanda talep eden tarafın kendisini mevcut hukukî ve siyasî düzen içinde nasıl konumlandırdığını gösteren metinlerdir. Bu metinlerde inşa talebi, çoğu zaman yeni bir mekansal hak iddiası olarak değil; kadim bir kullanımın, yerleşik bir düzenin ve "eskiden olduğu gibi" devam etmesi gereken bir statünün korunması olarak sunulmaktadır. Nitekim Kudüs'te Ermenilere ait İsa Mesih manastırına dair bir arzuhalde, tamir talebi 'vaz'-ı kadîmi üzere' ibaresiyle gerekçelendirilmiştir (MD-110, s. 381, h. 1668; Eren, 2017, s. 164, 259). Böylece yapı izni talebi, daha baştan Osmanlı idaresinin meşruiyet kriterleriyle uyumlu bir dil içinde kurulmakta; kutsal mekana yönelik fizikî müdahale, mevcut yapıyı tahkim edici bir girişim olarak anlaşılmaktadır.[12]

Yapı izni taleplerinin ilk aşamasında, talep eden Hristiyan cemaatin veya ruhbanın kendisini nasıl konumlandırdığı dikkat çekicidir. Arzuhallerde başvuru sahipleri, taleplerini bir hak iddiası şeklinde değil; çoğu zaman fakirlik, acziyet ve mağduriyet vurguları eşliğinde dile getirmekteydi (MD-102, s. 109, h. 460; Eren, 2017, s. 128, 239). Mekanın harap hâli anlatılırken, yalnızca yapının fizikî durumu değil, cemaatin içinde bulunduğu perişan hâl de özellikle öne çıkarılmakta; talep, padişahın adaletine ve merhametine sığınılan bir niyaz biçiminde sunulmaktaydı. Bu söylem inşası, başvuru sahiplerinin Osmanlı idarî diline uyum sağladığını ve yapı izni talebinin ancak böyle bir konumlanma içinde meşru kabul edilebileceğini göstermektedir.

Yapı izni taleplerinin merkeze taşınma sürecinde, yerel idarecilerin kullandığı dil de dikkat çekicidir. Kadı veya mutasarrıf tarafından merkeze iletilen yazılarda, söz konusu talebin şahsî bir tercih ya da yerel bir inisiyatif sonucu değil; mevcut durumun ağırlığı ve mağduriyetin giderilmesi zorunluluğu sebebiyle işleme alındığı özellikle vurgulanmaktadır. Bu metinlerde yerel yönetici, çoğu zaman

[10] "…merhûmûn ve mağfurun-lehüm babam Sultan Mehmed Hân ve' amm-i büzürgvârlarım Sultan Süleyman Hân ve Sultan Ahmed Hân tâbe serâhüm zamân-i sa'âdet-iktirânlarında dahi evâmir-i şerîfe virilmiş iken…hücec-i şerîfe mûcebince müte'addid evâmir-i şerîfe virilüp…"; "…'vech-i meşrûh üzere 'amel olunub istimâ' olunmaya' deyu emr-i şerîf virilüğü mestûr ve mukayyed bulunmağın…" (MD-108, s. 254, h. 1080; Eren, 2017, s. 148-149, 250).

[11] Bu hususta Osmanlıların Memlüklerle aynı çizgiyi takip etmediği, daha ılımlı bir tutum benimsediği görülmektedir. Nitekim bazı durumlarda ibadetin yalnızca ibadethane içinde değil, dış mekânda da icrasına izin verilebilmiştir. Oysa klasik anlayışta, gayrimüslimlerin kamusal alanda ayin yapmaları Müslümanları rencide edici kabul edildiğinden kural olarak yasaktı (Peri, 2001, s. 89, 95).

[12] vaz'-ı kadîm'in gayrimüslim inşaları dışında da gözetildiği hakkında bkz. Yıldız, 2015.

kendisini talebin aslî faili olarak değil, kamu düzenini ve adaleti sağlamakla yükümlü bir aracı olarak takdim etmiştir (Beydilli, 2000, s. 260). Böylece yapı izni meselesi, bireysel bir istek olmaktan çıkarak, devletin müdahalesini gerektiren kaçınılmaz bir sorun olarak gösterilmekteydi.

Yapı izninin nihai aşamasında ise merkezî idarenin ve padişahın kullandığı dil, iznin mahiyetini açık biçimde ortaya koymaktadır. Fermanlarda yapı izni, çoğu zaman adaletin tecellisi ve padişahın merhametinin bir tezahürü olarak gösterilmiş, karar, büyüklük ve lütuf vurguları eşliğinde ilan edilmiştir (Beydilli, 2000, s. 262-263). Bu dil, iznin bir hak teslimi değil, devlet otoritesinin kutsal mekan üzerindeki düzenleyici kudretini görünür kılan bir ihsan olarak algılandığını göstermektedir.

Arzuhal, kadı yazısı ve ferman metinleri birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı Kudüs'ündeki yapı izni taleplerinin idarî bir başvuru olmanın ötesinde kutsal mekanın nasıl algılandığını ve yönetildiğini gösteren bir politika unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Talep edenin kendisini mağduriyet ve acziyet diliyle konumlandırması, yerel idarenin bu talebi zorunluluk icabı merkeze taşıması ve nihayetinde padişahın izni bir lütuf ve adalet göstergesi olarak sunması, yapı izninin çok boyutlu bir iktidar ilişkisi içinde kurulduğunu göstermektedir.

3. İnşanın Finansal Siyaseti ve İdari Çıkar

Kudüs'te Hristiyan kutsal mekanlarına ilişkin yapı izinleri, dinî hoşgörü veya idarî müsamahanın çok ötesinde, yükümlülükler ve sorumluluklar üzerinden şekillenen bir strateji olarak ele alınmalıdır. Arzuhallerde ve merkezî kararlarda cemaatlerin vergi, pişkeş ve vakıf gelirleriyle kurdukları ilişki, inşa ve tamir faaliyetlerinin meşruiyetini belirleyen temel unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bu durumda yapı izinleri, kutsal mekanların devamlılığını sağlarken, devletin ekonomik çıkarlarını ve vakıf düzenini korumayı hedefleyen bir denetim mekanizmasının parçası hâline gelmiştir.

İnşaat izinlerine ilişkin arzlarda ve fermanlarda öne çıkan temel unsurlardan biri, ilgili cemaatin mali yükümlülüklerini yerine getirmiş olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında cizye ödemeleri, vakıf gelirleri ve pişkeş uygulamaları izin süreçlerinin ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır (İnalcık, 1991, s. 424–427). Nitekim 1075/1664 tarihli bir sicil kaydı, Kamame'yi ziyaret eden Ermeni hacılar için, cemaatin kendi arsası üzerinde misafirhane ve ahır inşa etme talebinin, hem cizye yükümlülüklerinin yerine getirilmiş olması hem de tüm masrafların cemaat tarafından karşılanacak olması sebebiyle meşru bulunduğunu göstermektedir. Belgede yapının, resm-i ziyaret ödeyecek hacıların ihtiyaçlarına hizmet edeceği özellikle vurgulanıyor ve bu nedenle talebe engel olunmaması emrediliyordu (KŞS-176, 16/b1).

Benzer şekilde, 1083/1673 tarihli bir kayıtta Kamame'nin tamir edilmemesi hâlinde hacı ziyaretlerinin azalacağı ve bunun Kanuni Sultan Süleyman evkafına gelir kaybı doğuracağı açıkça belirtilmiştir. Zira vakfın görevli ulema ve sülehâsının maaşları doğrudan Kamame gelirlerine bağlıydı (KŞS-190, 501/b2; 618/a, 619/b1). Aynı mantıkla, 1084/1674 tarihli bir belgede Kudüs Süryanileri'nin Yeniden Doğuş Kilisesi'nin çatısını tamir etmelerine, Sultan Ahmed Camii vakfına her yıl ödedikleri meblağ gerekçe gösterilerek izin verilmişti (KŞS-176, 31/a3).

Öte yandan, Hristiyanlara ait yapı faaliyetlerinin vakıf gelirlerini olumsuz etkilemesi durumunda müdahaleci bir tavrın benimsendiği de görülmektedir. 1019/1611 tarihli bir kayıtta, Beytüllahim'de bir kilise içindeki su kuyusunun rahiplerce kapatılması sonucu köy halkının göç etmeye başlaması ve buna bağlı olarak vakıf gelirlerinin azalması, merkezî idarenin dikkatini çekmiş; sonradan yapılan inşaatların keşifle tespit edilmesi ve men edilmesi emredilmişti (MD-79, s. 401, h. 1005; Eren, 2017, s. 56, 198). Bu örnek, yapı faaliyetlerinin vakıf düzeniyle çatıştığı noktalarda izin rejiminin tersine işleyebildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Mali yükümlülüklerin yerine getirilmemesi ise, yalnızca yeni inşaat ve tamir izinlerinin engellenmesine değil, mevcut tasarruf haklarının kaybına da yol açabilmekteydi. 1685'te Gürcülerin Kutsal Haç Manastırı'nı borçları nedeniyle Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne devretmek zorunda kalmaları ya da Deyrü's-Sultan Manastırı üzerindeki Habeş ve Kıpti tasarrufunun vergi borçları sebebiyle sona ermesi bu duruma örnek teşkil etmektedir (Yurdakul, 2016, 201).

Bu anlayışla pişkeş ve hediye niteliğindeki ödemeler, patriklik atamalarında olduğu gibi inşaat izinlerinin alınmasında da işleyen malî-idarî mekanizmanın bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Hatta bu konu Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaa ile ilişkisinin niteliğini saptamada ve patriğin Osmanlı teşkilatı içindeki konumunu tespitte bir kriter olarak düşünülmüştür (Kenanoğlu, 2003; 2004). Bu yaklaşım, pişkeş ve benzeri ödemelerin Osmanlı idarî düzeni içinde tanımlanmış bir ilişki biçimi olarak okunmasına imkân tanımaktadır.

Bununla birlikte literatürde, özellikle 17. yüzyılda gayrimüslimlere verilen inşaat ve tamir izinlerini, şeriata aykırı biçimde tanınmış pragmatik imtiyazlar olarak yorumlayan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı, kilise inşaatlarına izin veren emirlerin çoğunlukla rüşvet ilişkileri üzerinden mümkün olduğu ve fetvâların bu süreçte şer'î bir meşrulaştırma işlevi üstlendiği yönünde genellemeler içermektedir (Gradeva, 2006; Kursar, 2017; Rembeci, 2021).

Ancak bu yorumlar, Osmanlı hukuk düzeninde örf ile şeriat arasındaki ilişkinin işleyişini sınırlı bir çerçevede ele alma eğilimi göstermektedir. Zira zimmet uygulamaları, keyfî bir serbestlik alanı yaratmaktan ziyade, padişah otoritesine bağlı olarak kamu düzeni ve toplumsal denge gözetilerek hareket edilebilen esnek bir yetki alanı tanımlamaktaydı. Bu yaklaşım, 17. yüzyıl Osmanlı siyasetini "düşüş" paradigması yerine, değişen koşullara uyum sağlayan düzenleme olarak değerlendiren Rifa'at Ali Abou al-Haj'ın merkeziyetçilik perspektifiyle birlikte düşünüldüğünde daha açıklayıcı bir bakış açısı sunmaktadır (Abou al-Haj, 2005). Bu bakımdan inşaat ve tamir izinleri, şeriatın devre dışı bırakıldığı bir alan olarak değil; örfî ve şer'î normların birlikte işletildiği, yorum ve uygulamaya açık bir idarî süreç olarak ele alınabilir.

Diğer taraftan bu esnek hukukî yaklaşımın problemleri de bulunmaktadır. Zira aynı esneklik yerel düzeyde uygulamaya intikal ettiğinde, izin süreçlerini farklı aktörlerin yorumuna ve müdahalesine açık hâle getirebiliyordu. Başka bir ifadeyle, merkezde kamu düzeni ve padişah otoritesi etrafında tanımlanan bu idarî alan, taşrada patrikler, kadılar, yerel yöneticiler ve aracı aktörler arasında müzakere edilen bir süreç olarak şekillenmekteydi. Örneğin mutasarrıf, mütesellim, kimi durumlarda kadı ve mimarbaşıların, keşif raporlarını olumlu düzenlemek veya tamir sonrası denetimleri sorunlu göstermemek için rahipler üzerinde baskı kurdukları; keşif, ziyafet, hizmet, hediye, pişkeş ya da tekâlif-i şakka gibi adlar altında usulsüz taleplerde bulundukları görülmektedir. Bu tür uygulamalar, Osmanlı merkezî idaresinin bilgisi ve onayı dâhilinde bir politika olmaktan ziyade, yerel aktörlerin suistimali olarak değerlendirilmiş; kadılara ve vakıf mütevellilerine gönderilen fermanlarla bu tür tahsilatlar defaatle yasaklanmıştır. Aynı konuda tekrar eden emirler, merkezî otoritenin bu uygulamaları sınırlama çabasını ve denetim mekanizmasının sürekliliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Rum ve Gürcü rahiplerin şikâyeti üzerine aynı konuda 1696 ve 1698 yıllarına ait iki ferman gönderilmesi böyle bir durumda gerçekleşmiştir. Özellikle keşif bahanesiyle, yapılan bir tamiri denetlemek için keşif heyetinin kendini ağırlattığı; önceki rahiplerin imdâdiye ismiyle yaptığı gönüllü yardımları adet haline getirmeye çalıştığı; tamirin şer'î kanunlar ile uyum sağlamadığı, fetvânın mevcut olmadığı, fetvânın eski olduğu, inşaate kanuna mugayir yeni eklemelerin olduğu gibi bahaneler ileri sürerek, yapılan inşaatı yıkmakla tehdit ettiği ve cürm diyerek ceza kestiği görülmektedir (MDZ-11, s. 148, h. 633; Eren, 2017, s. 153, 253; MD-110, s. 411, h. 1805; Eren, 2017, s. 165, 260). Bu durum, hukukî standardın yokluğuna değil, aksine var olan normların yerel bağlamda nasıl işletildiğine işaret etmektedir.

Ancak inşaat izinleri, sadece Osmanlı yönetiminin kanunları ya da bu düzenin nasıl işletildiği meselesi olmayıp bu sürecin gayrimüslim cemaatler tarafından nasıl anlamlandırıldığı ve hangi beklentilerle talep edildiğiyle de yakından ilişkilidir. Zira konu, cemaatler açısından nüfusun sürekliliği, cemaatin görünürlüğü ve ekonomik kaynakların teminiyle doğrudan bağlantılıydı. Kudüs Ermeni cemaati bu bakımdan açıklayıcı bir örnek sunmaktadır. Nüfus ile nüfuz arasındaki yakın ilişki nedeniyle Ermeniler, hacıları Kudüs'e çekmeyi ve mümkün olduğunca yerleşik hâle getirmeyi hedefleyen bilinçli bir strateji geliştirmişlerdi (Sanjian, 2003; s. 61).

Bu süreçte tüccar ve esnaftan oluşan lay elit de cemaatin ekonomik ve siyasal gücünü artıran önemli bir aktör olarak öne çıkmıştır (Sanjian, 2003; s. 61-68). Patriklik makamı ile bu ekonomik elit arasında kurulan ilişki, inşaat izinlerinin dinî, malî ve siyasî yönlerini ortaya çıkarmıştır. Özellikle 17. yüzyılda Akdeniz ve Karadeniz ticaret ağlarına entegre olan ve İran ile Papalık çevreleriyle temas hâlinde bulunan Culfa Ermenileri'nin Kudüs'teki faaliyetleri, bu sınıfın cemaat gelirlerinin yönlendirilmesinde ve inşaat izinlerinin alınmasında etkili olduğunu göstermektedir (Aslanian, 2023; Shapiro, 2022; Bagdiantz McCabe, 2005; Avşin Güneş, 2025). İnşaat faaliyetleri bir yandan bu ekonomik çevrelerin sağladığı imkânlarla mümkün olurken, diğer yandan yeni hacıları ve ticari faaliyetleri teşvik ederek cemaatin nüfuzunu pekiştiren kendini besleyen bir ekonomik ve sembolik döngü yaratmaktaydı.

Bununla birlikte, bu taleplerin Osmanlı idaresi nezdinde kabul görebilmesi için devletin ekonomik çıkarlarının da açık biçimde dile getirilmesi zorunluydu. Nitekim 1084/1674 tarihli bir belgede, Mar Yakub Kilisesi çevresinde hacıların barınma ve temel ihtiyaçları için odalar ve fırınlar inşa edilmesinin, daha fazla ziyaretçi çekerek elde edilecek gelirleri artıracağı özellikle vurgulanmıştı (KŞS-

190, 618/a, 619/b1). Surp Hagop Manastırı önünde yortu günlerinde kurulan pazar da kutsal mekan etrafında şekillenen bu ekonomik ve toplumsal hareketliliğin somut bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. [13]

Yukarıda ele alınan örnekler göstermektedir ki yapı izinleri, mali sorumluluklar ve ekonomik sürdürülebilirlik ekseninde kurulan bir idare alanı içinde işlemiştir. Vergi yükümlülüklerinin yerine getirilmesi, vakıf gelirlerinin korunması ve kamu düzeninin devamı, inşa ve tamir taleplerinin kabulünde belirleyici ölçütler olarak öne çıkmıştır.

4. Fiziksel Zaruret ve İhtiyaç Gerekçesi

İnşaat izni taleplerinde en sık başvurulan ve somut biçimde gerekçelendirilen unsur, ibadethanenin çeşitli sebeplerle harap hâle gelmiş olmasıdır. Uzun süre tamir edilmemiş yapılar, deprem, sel ve yangın gibi afetler sonucunda yıkılma tehlikesi taşıyabiliyordu ve bu durum ibadetin icrasını engellemekle kalmayıp ruhban ve cemaat için doğrudan can güvenliği riski oluşturuyordu. Arzuhallerde kilisenin harap olması sebebiyle ayinlerin dışarıda yapılmak zorunda kalındığının, cemaatin dağıldığının ya da uzak kiliselere yöneldiğinin; hatta kutsal metinlerin dahi korunamadığının özellikle vurgulanması, tamir talebinin meşruiyetini güçlendirmeye yönelik bilinçli bir dil kullanımına işaret etmektedir (Beydilli, 2000, s. 258–259).

1022/1613 tarihli bir kayda göre Kudüs'ün doğusundaki Beriyye'de yer alan Bar Saba (Mar Sava) adlı Sırp Manastırı'nın kule ve duvarlarının yıkılmış olması, ruhbanı bedevilerin ok ve taş atmak suretiyle yaptıkları saldırılarına açık hâle getirmişti. Daha önce yapılan başvurulara rağmen tamirin engellenmesi, rahiplerin can güvenliğini tehdit eden bir durumu sürdürüyordu; bu sebeple tamire engel olunmaması hususu merkezden tekrar emredilmişti (MD-71, s. 340, h. 1; Eren, 2017, s. 61, 201). Benzer biçimde, 1698'de Yeniden Doğuş Kilisesi'nin dış yüzeyinde hırsızların açtığı gediklerin kapatılmasına izin verilmesi ya da Ermenilere ait İsa Mesih Manastırı'nın avlu duvarının yapılmasının güvenlik gerekçesiyle talep edilmesi, yapı faaliyetlerinin yağma ve saldırı riskini bertaraf etmeye yönelik bir işlev üstlendiğini ortaya koymaktadır. Nitekim geçmişte fellah eşkıyasının gece manastırın duvarından geçerek içeri girdikleri, eşyaları yağmalayıp rahipleri öldürdükleri belgelerde belirtilmiştir (Peri, 2001, s. 91; MD-110, s. 381, h. 1668; Eren, 2017, s. 259).

Zaruret gerekçesi yalnızca saldırı tehlikesiyle sınırlı değildi. 1086/1675 tarihli bir belgede Rum rahipler, Kudüs'te kendilerine ait iki manastır arasındaki umumi yolun özellikle kış aylarında geçilemez hâle geldiğini belirterek, ruhbanın günlük dolaşımını mümkün kılacak bir köprü inşa etmek istemişlerdi. Kiliseye ait mülkler üzerinde ve kimseye şer'î zarar vermeyecek biçimde yapılacak bu inşaat, merkezden defalarca ferman çıkmasına rağmen ehl-i örf tarafından engellenmişti (KŞS-176, 30/b1, KŞS-176, 30/a1). Bu belgeler zaruret ve kamu yararı gerekçesiyle meşrulaştırılsa bile yapı faaliyetlerinin yerel düzeyde nasıl tıkanabildiğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Kudüs'te Kamame Kilisesi başta olmak üzere birçok kutsal yapının deprem ve yangınlar sebebiyle zarar görmesi, tamir taleplerinin sürekliliğini açıklayan bir diğer önemli faktördür. 17. yüzyılda bölgede meydana gelen depremler, özellikle ağır malzemelerle inşa edilmiş kubbelerin yıkılmasına yol açtığından, yıkık hâlde bırakılan yapıların hem ibadeti engellediği hem de ciddi güvenlik riski oluşturduğu belgelerde açıkça ifade ediliyordu (Ambraseys, 2009).[14]

Bu bağlamda yapı malzemesinin niteliği de risk algısını belirleyen bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Kudüs'te sınırlı ölçüde kullanılan ahşap ve kurşun kaplama kubbeler, afetler karşısında kırılgan bir yapı sergilemiş (Patersen, 2001, s. 32-33); bu durum, tamir taleplerinin zaruret söylemiyle ilişkilendirilmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Bu doğrultuda Seyyah Maundrell'in gözlemleri de

[13] "Az ya da çok, yoksul ya da varlıklı -hacıların sayısı ne kadar olursa olsun- bey, subaşı ve şeyhler, onların gelişini patriğe tebrik mesajlarıyla bildirir; buna karşılık patrik de onlara yüklü miktarda pişkeş göndermekle yükümlüdür. Ermeniler dışındaki milletlere mensup hacılar, kendi manastırlarında yer bulamadıklarında hanlarda kalırlar. Buna karşılık Surp Hagop Ermeni Manastırı öylesine geniştir ki adeta bir şehri andırır ve on bin kişiye kadar insanın girip çıktığı olur…Özellikle Surp Hagop Manastırı'nın önünde kurulan pazarda, hem insanlar hem hayvanlar için yiyecekler, çeşitli kumaş türleri ve ihtiyaç duyulan her türlü eşya bulunurdu. Bayram mevsiminde ise her ülkeden gelen hacıların gelişiyle Kudüs büyük bir şenlik havasına bürünürdü. Benim orada bulunduğum yıl, yedi binden fazla insan vardı" (Polonyalı Simeon, 1964, s. 129).

[14] 17. yüzyılda Kudüs ve çevresinde meydana gelen depremler, Kamame Kilisesi ve Yeniden Doğuş Kilisesi başta olmak üzere pek çok kutsal yapıda ciddi hasara yol açmıştır. 1643 ve 1644 depremleri hem Osmanlı sicillerinde hem de Rum ve Latin kaynakları ile seyyah anlatılarında farklı biçimlerde kaydedilmiştir. Bu depremlerin kubbe, çan kulesi ve taşıyıcı unsurlarda yol açtığı yıkım, yapıların uzun süre tamir edilememesi hâlinde can güvenliği ve ibadet düzeni açısından risk oluşturmuştur. Ayrıntılı kronoloji ve anlatılar için bkz. Ambraseys, 2009, s. 448–485.

kiliselerin özellikle sunak dışındaki bölümlerinde meydana gelen tahribatın yaygınlığını teyit etmektedir (Maundrell, 2020, s. 74, 146-182).[15]

Son olarak, daha önce keşfi yapılmış ve tamire muhtaç olduğu tespit edilmiş yapıların, "kaht u galâ" sebebiyle onarılamamış olması da izin taleplerinde ileri sürülen gerekçeler arasında yer almaktadır. Maddi imkansızlıkları belirten bu teknik deyiş idarî ve toplumsal bir duruma da işaret etmektedir. 1698'de Kudüs mutasarrıfı ve kadısına gönderilen hüküm, keşif ve eski izinlerin incelenmesini emrederek bu zaruret söylemini resmî prosedür içine dâhil ediyordu. Görülüyor ki yapı faaliyetleri, kamu düzeni, can güvenliği ve idarî meşruiyet arasında kurulan karmaşık bir denge içinde ele alınmıştır (MD-110, s. 320, h. 1428; Eren, 2017, s. 164, 259).

5. Uygulama Sürecinde Yerel Direnç ve Müdahaleler

Hristiyanlara ait kilise, manastır ve bunlara bağlı müştemilatlarda yürütülen inşaat faaliyetleri, merkezî onaya tâbi olmakla birlikte, sürecin fiilî işleyişi büyük ölçüde yerel idarenin denetimi altında gerçekleşiyordu. Kadı, şehir mimarı, sancakbeyi ve dizdar gibi yerel idarî ve askerî aktörler, yapı izinlerinin verilmesi ve uygulanmasında belirleyici bir konuma sahipti. Bu nedenle yerel denetim, merkezden çıkacak iznin ön koşulu olarak işlev görmekte; taşra elitinin ağırlığı belgelerde açık biçimde hissedilmektedir.

İnşaat sürecinin ilk aşamasında cemaatlerin talepleri genellikle kadıya sunuluyor, kadı ise başvurunun gerekçesini değerlendirmek üzere bir keşif heyeti oluşturuyordu. Keşif heyeti, şehir mimarının yanı sıra vakıf mütevellileri, Müslüman ustalar, cemaat temsilcileri ve kimi zaman iki adil şahitten oluşmaktaydı. Bu heyetin hazırladığı keşif raporu, merkeze gönderilecek arzın temel dayanağını teşkil ediyordu. Özellikle Müslüman mahallelerine yakın alanlarda veya vakıf arazileriyle temas eden inşaatlarda, sancakbeyi ve dizdar gibi askerî görevlilerin güvenlik ve kamu düzeni gerekçesiyle sürece dâhil oldukları görülmektedir. Yapı faaliyetlerinin toplumsal ve siyasal bir düzenleme alanı olarak da ele alındığı buradan anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte belgeler, yerel yöneticilerin bu denetim yetkisini zaman zaman suistimal edebildiklerini de ortaya koymaktadır. Keşif ve denetim mekanizması, bazı durumlarda malî ve sembolik baskı aracına dönüşmüş; kadı, şehir mimarı veya diğer yerel görevliler keşif bahanesiyle rahiplerden çeşitli adlar altında ödemeler talep edebilmiştir. Bu tür uygulamalar, çoğu zaman "tamirin sınırı aşması", "yeni eklemeler yapılması" ya da "fetvânın yetersizliği" gibi gerekçelerle meşrulaştırılıyor; karşı çıkan rahipler ise yapının yıkılması veya cürm cezası tehdidiyle karşı karşıya bırakılıyordu (Beydilli, 2000, s. 262-263).

1086-1087/1675-76 tarihli bir kayıtta, Yeniden Doğuş Kilisesi'nin daha önce sultanın izniyle tamir edilen çatısına rağmen, kadıların keşif bahanesiyle rahiplerden para talep ettikleri açıkça ifade edilmektedir. Merkezden gönderilen hükümde bu uygulama "şer'î ithamlarla rencide" olarak nitelendirilmiş ve keşif bahanesiyle rahiplere müdahale edilmesi kesin biçimde yasaklanmıştır (KŞS-176, 31/a3; Eren, 2017, s. 148, 250).

Benzer bir durum, 1695 ve 1696 yıllarında Musallabe Manastırı'yla ilgili kayıtlarda da karşımıza çıkmaktadır. Rumlara ait manastırda Müslümanlar tarafından "kadim mescit" iddiasıyla hak talebinde bulunulmuş; ancak daha önce defalarca yapılan keşiflerde bu iddiayı destekleyen bir bulguya rastlanmamıştı. Buna rağmen kadı ve ehl-i örf mensuplarının rahiplere "akça verilmediği takdirde manastırın camiye çevrileceği" yönünde baskı yaptıkları merkez tarafından kayda geçirildi ve bu tür müdahaleler açıkça yasaklandı. Burada merkezî müdahalenin, dinî statüyü gözetirken kamu düzenini ve cemaatin dağılmasını engellemeyi de hedeflediği görülmektedir (MD-106, s. 20, h. 35; Eren, 2017, s. 135, 43; MD-108, s. 254, h. 1080; Eren, 2017, s. 148, 250).

Yerel suistimaller yalnızca dinî yapılarla sınırlı değildi. 1079/1668 tarihli bir belgede, bazı zimmîlerin harap evlerini tamir etmek istediklerinde ehl-i örften kişilerin "fetvâ yokluğu" gerekçesiyle haksız para taleplerinde bulundukları, kadıya gönderilen emirle bu müdahalelerin yasaklandığı anlaşılmaktadır ki meselenin gayrimüslimlerin gündelik yaşam mekanlarını da kapsayan daha geniş bir

[15] Maundrell'in kiliselerdeki tahribatı "barbarlar" olarak nitelediği Müslümanlara atfetmesi, erken modern Avrupalı seyyahların Doğu'ya ilişkin genelleyici ve hiyerarşik bakış açısının tipik bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bu tür anlatılar, Osmanlı idarî uygulamalarına veya kutsal mekânlara yönelik resmî politikalara dair doğrudan bir veri sunmaktan ziyade, Avrupalı gözlemcinin kültürel önyargıları ve söylemsel konumlanışı hakkında fikir vermektedir. Bu nedenle seyyahın anlatısı burada ampirik bir kanıt olarak değil, erken modern dönemde Kudüs algısının Batı'da nasıl yerleştiğini gösteren bir örnek olarak dikkate alınmıştır.

denetim ve müdahale alanı oluşturduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla kutsal mekanlara ilişkin uygulamaların, daha genel bir yönetsel bütünün parçası olduğu daha net biçimde ortaya çıkmaktadır (KŞS-190, 500/a).

Ermeni Patriği Ağyazar ve beraberindeki rahiplerin 1084/1674 yılında İstanbul'a gönderdikleri arzda[16], Mar Yakub çevresinde izinli olarak inşa edilen değirmen ve misafirhane yapıları sebebiyle Kudüs'teki mimarbaşı ve ehl-i örf tarafından sahte emirler ileri sürülerek baskıya maruz kaldıkları belirtilmişti. Vali ve kadı sayesinde yeniden yapılan keşifte, yapıların fetvâ ve padişah emri doğrultusunda gerçekleştirildiği tespit edildi; keşif ve teftiş bahanesiyle Ermenilere müdahale edilmemesi kesin bir dille emredildi. Zira merkezî idare, yerel baskılara karşı cemaatlerin elindeki hukukî belgeleri esas almaktadır (KŞS-190, 501/b2, a1; KŞS-190, 618/a, 619/b1).

Yerel yöneticilerin kilise mülklerine dair inisiyatif kullanımlarının merkez tarafından nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından ilginç bir örnek, Ermenilerin şikâyeti üzerine kayda geçirilen bir belgede verilmektedir: Kudüs'teki Deyr-i Zeytun, Deyr-i Mar Yakub, Kudüs dışında Ceyşü'l-Mesîh ve Beytüllahim'de bulunan bostan ve odalar gibi mülklerin, Yavuz Sultan Selim devrinden beri Ermenilerin tasarrufunda olduğu hâlde, Rumlar tarafından zorla ele geçirildiği bildirilmektedir. Belgede bu müdahalelerin, Şam valisi olduğu dönemde "maktul asi" olarak nitelenen Celali Tayyaroğlu'nun tasarrufu altında gerçekleştiği özellikle vurgulanmaktadır (KŞS-190, 619/a1, b2).

Ferman dilinde, bu müdahaleler açıkça "zulüm" olarak nitelendirilmiş; Ermenilere ait olduğu belirtilen bağ, bahçe ve emlâke yönelik tasarrufların cemaatin dağılmasına yol açacağı ifade edilerek, padişah tarafından müdahale edilmiştir. Yerel idarecinin asi ve maktul olarak anılması, söz konusu uygulamaların meşruiyetini zedeleyen bir unsur olarak belgenin anlatısına dahil edilmiş olmalıdır. Bu bağlamda belge, kilise mülklerine ve bunlara bağlı yapı faaliyetlerine yönelik yerel müdahalelerin, merkezî idare tarafından hukuka aykırılığın olduğu kadar bozulmuş yerel iktidarın bir tezahürü olarak da anlamlandırıldığını göstermektedir.

1022/1613 tarihli bir başka hükümde ise Zeytin Dağı'ndaki Hz. İsa'nın ayak izine atfedilen yapının[17] kubbe ve avlusunun tamirinin Ermenilere ait olduğu, ellerindeki ferman ve fetvâlara rağmen bazı Müslümanların para hırsıyla müdahalede bulundukları belirtilmiş; merkezin, bu kişilerin kimliklerinin bildirilmesini istemesi dikkat çekmiştir. Bu tür kayıtlardan yola çıkılarak, merkezî otoritenin yerel düzeydeki keyfî müdahaleleri yakından takip etmeye çalıştığı iddia edilebilir (MD-71, s. 337, h. 1).

Son olarak, inşaat izinlerinin alınmasında cemaat liderlerinin şahsî girişimleri ve ilişki ağlarının da etkisi zikredilmeye değerdir. Polonyalı Simeon'un anlatısında, Beytüllahim'deki Ermeni manastırının Kudüs Patriği IV. Grigor Der Markaryan (1615-1645) döneminde tamir edilmeye başlanması, patriklerin yerel ve merkezî aktörlerle kurdukları ilişkilerin yapı faaliyetlerini kolaylaştırabildiğini düşündürmektedir. (Polonyalı Simeon, 1964, s. 131).

Sonuç

17. yüzyıl Osmanlı Kudüs'ünde Hristiyan kutsal mekanlarına ilişkin inşa ve tamir süreçleri, teknik bir yapı faaliyeti olmanın çok ötesinde, mekanın nasıl yönetildiğini ve bu yönetim üzerinden iktidarın nasıl kurulduğunu gösteren önemli bir idarî pratiktir. Şer'iyye sicilleri ile Mühimme defterlerinin birlikte okunması, bu sürecin ne ölçüde kurallı, belgeli ve denetimli bir işleyişe sahip olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. İnşa izni talebi, Kudüs'te hukukî meşruiyetin, idarî düzenin ve cemaatler arası dengenin yeniden kurulduğu bir araç işlevi görmüştür.

Belgeler, yapı faaliyetlerinin belirli ve tekrarlanan bir bürokratik hat üzerinden ilerlediğini göstermektedir. Arzuhallerle başlayan süreç, yerinde keşifler, bilirkişi raporları, önceki uygulamaların tetkiki ve nihayetinde merkezî onayla tamamlanmaktadır. Bu çok aşamalı yapı, devletin mekan üzerindeki tasarrufunu kişisel inisiyatiflere bırakmadığını; aksine bilgiye, belgeye ve yerleşik usule dayalı bir denetim mekanizması kurduğunu göstermektedir. Özellikle mimar ve bilirkişi raporlarının

[16] Daha önce Sultan Süleyman evkafının tilâvet giderlerinin finanse edilmesi konusunda ele alınan 1084/1674 yılına ait belge.
[17] Makam-ı İsa (Chapel of the Ascension), Zeytin Dağı'nın en yüksek noktasında yer almakta olup, Hz. İsa'nın göğe yükselişiyle ilişkilendirilen anlatılar sebebiyle Hristiyan hac güzergâhında merkezî bir konuma sahiptir. Bu kutsiyet atfı, yapının Kudüs'teki Hristiyan cemaatler açısından sürekli kullanım ve bakım talebine konu olmasını açıklamaktadır. Bkz. Taylor, 1993, s. 211.

belirleyici rolü, kutsal mekanların dahi teknik ve hukukî ölçütler çerçevesinde değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

Bu idarî işleyişin merkezinde yer alan "vaz'-ı kadîm" ilkesi ise Osmanlı yönetiminin Kudüs'teki mekansal düzeni nasıl kavradığını anlamak açısından belirleyicidir. Belgelerde sürekli vurgulanan bu ilke, kutsal mekanların geçmişteki statülerinin ve fiziksel sınırlarının korunmasını esas alan bir yönetim anlayışına işaret etmektedir. Hz. Peygamber ve Hz. Ömer referansları ve fetvâlar ise gayrimüslimlerle ilişkilerin önemli bir boyutu olarak ibadethanelere müdahalede şer'î meşruiyete riayet edildiğini göstermektedir. İnşa ve tamir faaliyetleri, mevcut durumun muhafazasıyla sınırlanmış; yeni eklemeler ya da mekansal genişlemeler, cemaatler arası dengeyi bozma ihtimali nedeniyle dikkatle denetlenmiştir. Bu yaklaşım, kutsal mekanların ne durağan ve değişmez alanlar olarak ele alındığını ne de denetimsiz müdahalelere açık bırakıldığını; aksine, mevcut düzenin korunmasını esas alan dikkatli bir idarî tutumu yansıtmaktadır.

İnşa ve tamir izinlerine ilişkin belgeler, bu taleplerin önemli bir kısmının somut ve acil zaruretler gerekçesiyle gündeme geldiğini göstermektedir. Yapıların yıkılma tehlikesi, ibadet ve barınma güvenliğinin zedelenmesi ya da günlük kullanımın fiilen imkânsız hâle gelmesi gibi durumlar, başvuruların meşruiyet zeminini oluşturmaktadır. Osmanlı idaresi, bu tür zaruretleri yerinde keşif ve bilirkişi raporlarıyla tespit ederek müdahaleye izin vermiştir. Bu izinlerin katı kurallar içinde gerçekleşmesi ve sonradan ilaveleri yasaklaması ise kutsal mekanların fiziksel varlığını, tarihsel formunu koruyarak sürdürmesini ve geleceğe intikal etmesini mümkün kılmıştır. Bu bakımdan Hristiyan kültürel ve maddi mirasının korunmasının bu devlet politikası sayesinde sağlandığı rahatlıkla iddia edilebilir.

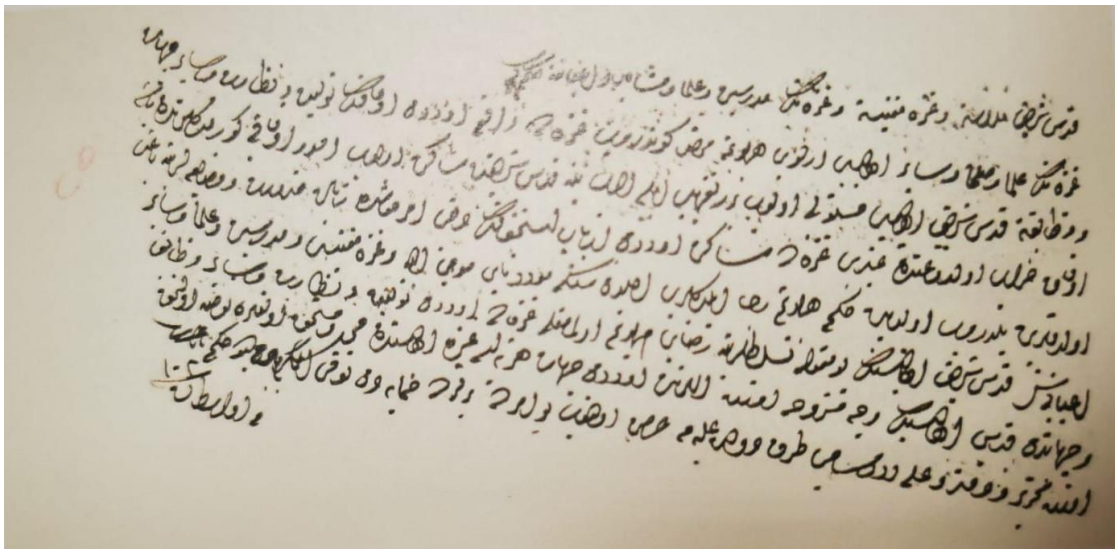
İnşa ve tamir izinlerinin mali boyutu da bu sürecin ayrılmaz bir parçasıdır. Kutsal mekanların ayakta kalması, hac ziyaretlerinin sürekliliği ve buna bağlı olarak cizye ile vakıf gelirlerinin devamı anlamına gelmektedir. Bu nedenle tamir izinleri, çoğu zaman sembolik bir lütuftan ziyade, ekonomik düzenin korunmasına hizmet eden rasyonel bir tercih olarak karşımıza çıkar. Devlet, mekanın fiziksel devamlılığını mali istikrarla birlikte düşünmüş; kutsal alanları hem dini hem de iktisadi bir sistemin parçası olarak yönetmiştir.

Merkezî idarenin rolü, izin veren bir merci olmakla sınırlı değildir. Mühimme defterlerindeki kayıtlar, merkezin yerelde ortaya çıkan suistimallere karşı doğrudan ve düzenleyici bir müdahale mekanizması işlettiğini göstermektedir. Keşif süreçlerinin istismar edilmesi, haksız yıkım tehditleri ya da keyfî para talepleri gibi uygulamalara karşı gönderilen fermanlar, merkez ile taşra arasındaki denetim ilişkisinin sürekliliğine işaret etmektedir. Bu müdahaleler, padişahın adalet dağıtıcı konumunu yerel düzeyde görünür kılarken, Hristiyan cemaatlerin merkeze başvurma ve korunma beklentisini de pekiştirmiştir. Dolayısıyla kutsal mekanlara ilişkin izin süreçleri, meşruiyet ve sadakat ilişkilerinin idarî düzlemde yeniden kurulduğu bağlamlar olarak düşünülebilir.

Bu veriler ışığında, 17. yüzyıl Kudüs'ünde kutsal mekanların ne mutlak bir dokunulmazlık alanı ne de serbest bir kullanım sahası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Keşifler, fetvâlar ve idarî emirlerle düzenli biçimde denetlenen bu alanlar, Osmanlı idarî yapısı içinde kutsallığı gözetilen fakat aynı zamanda yönetilen mekanlar olarak ele alınmıştır. Bu tablo, girişte değinilen mekanın kutsal, sembolik ve toplumsal olarak üretildiğini vurgulayan yaklaşımlarla uyumlu bir tarihsel görünüm sunmaktadır. Hristiyan cemaatlerin taleplerinde başvurdukları mağduriyet ve ihtiyaç dili ile devletin kendisini koruyucu ve düzenleyici bir otorite olarak sunma biçimi, mekan üzerinden işleyen bu sistemi daha da görünür kılmaktadır. Sonuç olarak Kudüs'te kutsal mekanların yönetimi, Osmanlı iktidarının hukukî, idarî ve mali boyutlarının kesiştiği; kutsallığın ise bu çerçeve içinde düzenlenerek sürdürülebilir kılındığı bir uygulama olarak şekillenmiştir.

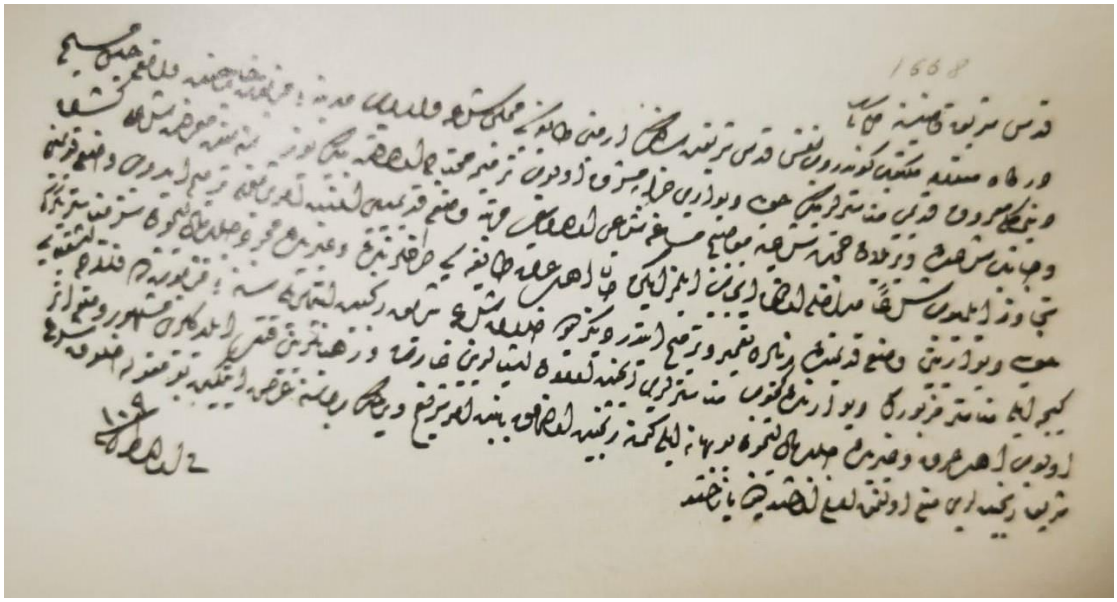
Ekler:

Ek 1. Kamame Kilisesi'nin tamir edilecek bölümlerinin mimarbaşı tarafından keşfi, aslına uygun olarak yapılması ve müdahalenin önlenmesine dair hükmü içeren 1691 tarihli mühimme kaydı.

Kaynak: MD-101, s.80, h. 250; Eren, 2017, s. 127, 238.

Ek 2. Kudüs'te Ermenilerin İsa Mesih Manastırı'nın avlu duvarının aslına uygun tamiri ve ehl-i örfün müdahalesinin önlenmesi hakkında hükmü içeren 1698 tarihli mühimme kaydı.

Kaynak: MD-110, s. 381, h. 1668; Eren, 2017, s. 164, 259.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA) https://katalog.devletarsivleri.gov.tr. (Erişim Tarihi: 29.12.2025).

Kilise Defterleri (Kamame) no. 8 (KLS-8).

Ali Emiri Tasnifi II. Mehmed Evrakı no.1/22 (AE.SMMD.II.1/22)

Mühimme Defterleri no. 71, 79, 102, 106, 108, 110 (MD-71, 79, 102, 106, 108, 110).

Mühimme Defterleri Zeyli, no.11 (MDZ-11).

Müessesetu İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye: Filistin Vakıflar Bakanlığı Ebu Dis Arşivi.

Kudüs Şeriye Sicili, no. 179 (KŞS-176).
Kudüs Şeriye Sicili, no. 190 (KŞS-190).

Kitap ve Makaleler

Abou al-Haj, R. A. (2005). *Formation of the modern state: The Ottoman Empire sixteenth to eighteenth centuries.* Sycracuse, New York: Sycracuse University Press.

Ambraseys, N. (2009). *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East- A multidisciplinary study of seismicity up to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press.

Aslanian, S. D. (2023). *Early modernity and mobility, port cities and the printer across the Armenian diaspora (1512-1800)*. New Haven: Yale University Press.

Avcı, Y. ve Yazıcı Özdemir, Ö. (2019). "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın merkezinde Osmanlı mirası ve statüko meselesi". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *15*(29), 35-58.

Avşin-Güneş, G. (2025). "Representation, politics and economy: patriarchal appointments in 17th-century Ottoman Jerusalem". *Filistin Araştırmaları Dergisi*. 18, 29-60. doi: 10.34230/fiad.1684378

Aydın, M. (1985). "Hz. Muhammed devrinde İslâm-Hıristiyan münasebetlerine toplu bir bakış", *Belleten*, *49*(193), 53-64.

Baer, M. D. (2004). "The great fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish space in Istanbul". *International Journal of Middle East Studies 36*(2), 159-181.

Baer, M. D. (2008). *Honored by the glory of Islam: Conversion to Islam in the Ottoman Empire, 1600–1700*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Bagdiantz McCabe, I. (2005). Global trading ambitions in diaspora: The Armenians and their Eurasian silk trade, 1530-1750. Bagdiantz McCabe, (Ed), *Diaspora entrepreneurial networks: Four centuries of history* içinde (C.1, ss. 27-49). Oxford: Berg.

Beydilli, K. (2000). Osmanlı döneminde kilise siyasetinden bir kesit: II. Mahmud devrinde kilise tamiri. *Osmanlı Devleti'nde din ve vicdan hürriyeti* içinde (ss. 255-266). İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, Ensar Neşriyat.

Biddle, M. (1999). *The tomb of Christ*. Stroud: Sutton Publishing.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Braude, B. (1982). Foundation myths of the millet system. Braude, B. ve Lewis, B. (Ed), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the functioning of a plural society* içinde (C.1, ss. 69-88). New York: Holmes and Meier Publishers.

Braude, B. ve Lewis, B. (1982). Introduction. Braude, B. ve Lewis, B. (Ed), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the functioning of a plural society* içinde (C.1, ss. 1-34). New York: Holmes and Meier Publishers.

Bulunur, K. İ. (2010). "II. Mehmed tarafından Galatalılara verilen 1453 ahidnâmesi ve buna yapılan eklemeler hakkında yeni bilgiler". *Tarih Dergisi*, 50, 5-85.

Ceyhan, M. (2016). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Colbi, S. P. (1888). *Christian presence in the Holy Land*. Lanham: University Press of America.

Çolak, H. (2015). *The Orthodox church in the early modern Middle East: Relations between the Ottoman central administration and the patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Emecen, F. (2012). The early period of Ottoman rule in Jerusalem. *Osmanlı döneminde Kudüs uluslararası kongresi bildirileri* içinde (ss. 27-35). İstanbul: IRCICA Yayınları.

Ercan, Y. (1988). *Kudüs Ermeni patrikhanesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ercan, Y. (2001). *Osmanlı yönetiminde gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a kadar sosyal, ekonomik ve hukukî durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Eren, H. (Ed). (2017). *Mühimme defterlerinde Kudüs (1601-1609*), (C. 2). İstanbul: İslam, Sanat, Tarih ve Kültür Araştırmaları Merkezi (IRCICA) Yayınları.

Fayda, M. (1989). *Hz. Ömer zamanında gayrimüslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Faubion, J. D. (Ed.) (2001). *Power: Essential works of Michel Foucault 1954-1984*, (C. 3), (Robert Hurley, Çev.). New York: The New Press.

Foucault, M. (2008). Of other spaces 1967. Dehaene, M. ve De Cauter, L. (Ed), *heterotopia and the city: public space in a postcivil society* içinde (ss. 13-29). London: Routledge.

Düzenli, P. (Ed). (2015). *Gayrimüslimlere Dair Fetvâlar.* İstanbul: Klasik Yayınları.

Gradeva, R. (2006). On zimmîs and church buildings: Four cases from Rumeli. Kermeli, E. ve Özel, O. (Ed), *the Ottoman Empire: myths, realities and 'black holes'* (ss. 203-237). Istanbul: The Isis Press.

Güngör, M. (2020). "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün kutsallaşma süreci". *Amasya İlahiyat Dergisi*, 14, 148-150. doi: 10.18498/amailad.653690

Hamidullah, M. (1953). *The Muslim conduct of state*. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf.

Hattox, R. S. (2000). "Mehmed the conqueror, the patriarch of Jerusalem, and Mamluk authority". *Studia Islamica,* 90, 105-123. doi: 10.2307/1596167

Ingrand-Varenne, E. (2024). Writing on the burial of Christ in the twelfth century: An absent presence in the Holy Sepulchre in Jerusalem. T. Frese (Ed), *Sakrale Schriftbilder: Zur ikonischen Präsenz des Geschriebenen im mittelalterlichen Kirchenraum* içinde (Materiale Textkulturen, C. 42, ss. 253–273). Darmstad: De Gruyter.

Ishak, B. ve Bin-Ab Aziz, S. B. (2022). "The Madinah charter in light of a modern constitution", *IIUM Law Journal*, *30*(1), 195-220.

İlgen, A. (2014). "Siyasal yapıları içeren 'ekonomi-dünyalar' içinde bir ticaret diasporası: Ermeniler (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)". *Tarihte Türkler ve Ermeniler: sosyo-ekonomik hayat* içinde (C.5, ss. 59- 96). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnalcık, H. (1969). "The policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine buildings of the city". *Dumbarton Oaks Paper*s, 23, 229-249.

İnalcık, H. (1980). "Osmanlı bürokrasisinde aklam ve muamelat". *Osmanlı Araştırmaları*, 1, 1-14.

İnalcık, H. (1982). Ottoman archival materials on millets, Braude, B. ve Lewis, B. (Ed), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the functioning of a plural society* içinde (C. 1, ss. 437-449). New York: Holmes and Meier Publishers.

İnalcık, H. (1991). "The status of the Greek Othodox patriarch under the Ottomans". *Turcica*, 23, 407-436.

İnalcık, H. (1992). "Tax collection, embezzlement and bribery in Ottoman finances". *Turkish Studies Association Bulletin*, 15, 327-346.

İnalcık, H. (1998). Ottoman Galata 1453-1553. *Essays in Ottoman history* içinde (ss. 271-376). İstanbul: Eren Yayınları.

Katz, I. ve Kark, R. (2005). "The Greek Orthodox patriarchate of Jerusalem and its congregation: Dissent over real estate". *International Journal of Middle East Studies, 37*(3), 383-408. doi: 10.1017.S0020743805374034.

Kramer, G. (2008). *A history of Palestine*: *from the Ottoman conquest to the founding of the Israel* (Harman, G. ve Kramer, G., Çev.). Princeton: Princeton University Press.

Kenanoğlu, M. (2003). "Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim teb'anın idaresinde kullandığı bir yöntem olarak 'ruhani iltizam' sistemi". *Divân, 14*(1), 67-84.

Kenanoğlu, M. (2004). *Osmanlı millet sistemi: mit ve gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Yekeler, N. vd. (Ed). (2019). *Kudüs'te Hristiyan mezhep ve milletlerin idaresi Kıyâme kilisesi defterlerinin karşılaştırmalı neşri*. Istanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları.

Lefebvre, H. (1984). *Production of space* (Nicholson-Simith, D. Çev.). Oxford: Blackwell.

Maundrell, H. (2020). *Geçmiş zaman içerisinde Hristiyan bir seyyahın gözüyle Kudüs ve çevresi 1697*. (Yazar, Y., Çev). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Peri, O. (2001). *Christianity under Islam in Jerusalem: the question of the Holy Sites in early Ottoman times*. Leiden: Brill.

Patersen, A. (2001). *A gazetteer of buildings in Muslim Palestine*. Oxford: Council for British research in the Levant (CBRL), Oxford University Press.

Polonyalı Simeon (1964). *Seyahatname (1608-1619)*. (Hrand Der Andreasyan, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Rembeci, A. (2021). Legal framework and building permits: Orthodox Christian religious constructions in the Ottoman Empire. H. Kılıçarslan vd. (Ed), *Living in the Ottoman Lands: Identities, Administration and Warfare* içinde (ss. 27–49). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Kongresi (OSARK) Yayınları, Kronik Yayınları.

El-Rouayheb, K. (2008). "The myth of 'the triumph of fanaticism' in the seventeenth-century Ottoman Empire". *Die Welt des Islams*, New Series, *48*(2), 196-221. doi: 10.1163/15706008X335930

Runciman, S. (1968). *The great church in captivity.* Cambridge: Cambridge University Press.

Sanjian, A. (2003). The Armenian church and community of Jerusalem. O'Mahoni, A. (Ed), *Communities of Jerusalem and Holy Sites studies in history, religion and politics* içinde. (ss. 57-90). Cardiff: University of Wales Press.

Shapiro, H. R. (2022). *The rise of the western Armenian diaspora in the early modern Ottoman Empire: From refugee crisis to Renaissance*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Şakiroğlu, M. H. (1981). "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara verdiği fermanın Türkçe metinleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi. 14*(25), 211-224.

Taylor, J. E. (1993). *Christians and Holy Places: The myth of Jewish-Christian origin.* Oxford: Oxford University Press.

Yıldız, K. (2012). 1660 İstanbul yangınının sosyo-ekonomik tahlili (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Yıldız, K. (2015). Osmanlı'da mimarînin sınırları: yeniden inşa faaliyetlerinde "vaz'-ı kadîm" kavramı. Tuzcuoğlu, R, Yıldız, M. (Ed). *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir* içinde (ss. 371-380). İstanbul: Medeniyet Üniversitesi-T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yayınları.

Yurdakul, İ. (2016). "Kudüs Deyrussultan Manastırı'nda Habeşlilerin ve Mısır Kıbtilerinin dini-siyasî nüfuz mücadelesi. *Vakanüvis*. 1 (Özel Sayı: Orta Doğu), 198-237. doi: 10.24186/vakanuvis.261584

Zilfi, M. C. (1986). "The Kadizadelis: discordant revivalism in seventeenth-century Istanbul". *Journal of Near Eastern Studies. 45*(4), 251-269.